

հայ հոգին իր այս նոր արեւելումին մէջ թաց աննահանջ, և քրիստոնէական քաղաքական սխառեմին յաջորդեց գաստարականութեան մեթոտը, ծնունդ առին կրօնական, բարոյական և մարդասիրական կազմակերպութիւններ: Ուրքան որ ալ քիչ մը մեծցուած ու ջատագովական բնոյթ ունենան Փաւստոսի տեղեկութիւնները այդ շրջանի մասին, ստորագրէ թէ աւետարանը դար մը զերջ արդէն իրականութիւն է հայ ժողովուրդի համար, և ոչ թէ հաւատքի բանաձեւ մը միայն: Եւ այս բոլորը հայ ժողովուրդի մէջ կատարուած է լոկ քաղաքութեամբ և նուիրապետութեան մը աշխատանքներով, վասնզի հայը տակաւին չունէր իր գիրն ու զրականութիւնը, և հետեւաբար ի վիճակի չէր ստեղծելու կրօնական գաստարականութիւն և մշակոյթ: Յունարէն և ասորերէն գիրն ու դպրոցը ծխական նշանակութիւն ունէին աւելի քան ունէ բան, եթէ կարելի է այսպէս բացատրել երեւոյթը:

Սակայն հակառակ ասոր հայ ժողովուրդի քրիստոնէական կեանքը Դ. դարուն յունական — Լուսաւորչէն մինչեւ Սահակ և ասորական — Աղքիթոսսէն մինչեւ Աբտիշոյ, իրերամարտ կողմերը լաւ գիտէին թէ յաջորդութիւնը անոր պիտի ժպտէր որ պիտի կարենար իշխել եկեղեցւոյ ու դպրոցի: Հետեւաբար չէին անգիտանար վճռական գերը գիրերու և ծէսի մը: Ասորական կուսակցութիւնը ունէր իր գիրերը, ունէր թերեւս յունականը, բայց հայ միտքը չկրցաւ ընտելանալ իր մտքին և հոգիին անհաշտ այդ ձեւերուն, և տուաւ մոռացութեան. «Օտար ձեռնարկ օտարին նպաստամատոյց»:

Ժխտ է թէ հայոց դարձը ոչ տարածութեամբ և ոչ խորութեամբ ամբողջական էր, սակայն հայ ոգին սիրով կ'ընդգրկէր քրիստոնէութիւնը, ու ասիկա ամէն ինչ էր և ունէր իր պատմական ու հոգեբանական խոր պատճառները:

(1)

Ե. Վ. Տ.

ԿՐԾՆԱՊԱՏՄԱՆ

ՆԱՐԵԿԸ

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Անշուշտ որ կրօնը, իր խորքին մէջ, էական միտքի հասկացողութիւն մըն է, թէ իբր ըմբռնում և թէ իբր գործօնութիւն մարդուն և Աստուծոյ միջեւ. և իբր այդ փորձառութիւն մը՝ ինչպէս են արտաքին աշխարհի հետ մեր ունեցած հաղորդակցութիւնները: Սակայն միտքները կը հաւատան իրենց ներքին փորձառութեանց առաւելապէս, և թէ այդ վիճակը մէկ կողմէն մեր ներքին միութիւնը և միւս կողմէն մեր ամբողջական սրբութիւնը իր զէնքի իր կ'առաջնորդէ:

Հոգին, նոյնիսկ իր անգիտակից խորութիւններով, ունի ընդլայնումներ, լինելութիւններ, որոնք փորձառութեան ներքեւ չեն իյնար, բայց որ ճամբայ կը պատրաստեն անդրազայական հայեցողութիւններու, սուղումներու և տառապանքներու: Պարզ է թէ մենք միայն այս աշխարհի համար չենք եղած և ունինք գերազայական ապրումներ՝ որոնք չեն սահմանադրուիր տեսանելի և շօշափելի այս աշխարհով: Մարդեր ունի մեր հոգին, որոնք չեն խորաչափուիր մեր արտաբանութեան և խելքին սահմաններովը: Իրաւունք ունէր Հերակլիտէս երբ կ'ըսէր՝ «կարելի չէ գտնել հոգիին սահմանները, որ ուղղութեամբ ալ որ ուղիւն ճամբորդելու: Բանի կան մեր մէջ, որոնք կը պահանջեն ուրիշ զգացումներ, քան ինչ որ կրնայ հայթայթել մեզի մեր ֆիզիքական միջավայրը: Մեր մէջ կայ ճանդին մը՝ որուն զիսակցութիւնը քիչ անգամ ձեւերկայն է մեր մէջ, բառին տալով իր հոգեխօսական անմիջականութիւնը: Այսպէս երբ կը մտածենք միտքի փորձառութիւններու և անոնց տեսնելու և զգալու կերպին, կը համոզուինք թէ մարդկային հոգին կը գերազանցէ ինքզինքը, երբ կը շրջապատուի հոգեկան աշխարհով, և այդ ձեւով ինքզինքը կ'արձակէ թերեւս

իր բուռն իսկ ճակատագրին, որ ամէն պարագայի տակ մէկ ու կէս կանգուննոց մարմնի մը սպասարկելը պիտի չըլլար: Միստիքները, ըլլան անոնք քրիստոնեայ կամ ուրիշ կրօններու պատկանող, կը հետազոտեն աւելի բարձր մակարդակ մը կեանքի, քան ինչ որ սովորական մարդեր կը ձգտին ունենալ:

Զկայ կրօն մը, վարդապետութիւն մը և երկիր մը՝ ուր ան զանազան կերպարանքներու տակ չհետապնդէ այս անմիջական ներկայութեան տալանալը: Հոս է որ միստիքութիւնը կը տարբերի ընդհանուր կրօնականէն: Ամէն ազօրք միստիքին համար վերացում, երկնայնացում ըլլալէ առաջ, ներթափանցողութիւն է զբերթէ, չըսելու համար մարմնական ապրում:

Միստիքականութեան նպատակն է հաստատել Բացարձակին հետ գիտակից հաղորդակցութիւն՝ սիրոյ միջոցաւ: Մինչ կրօնը կը ջանայ առհասարակ բաժնել աստուածայինը մարդկայինէն, միստիքականութիւնը կ'անցնի աւելի անդին, միացնելու ինքզինքը Աստուծոյ, սուղունելու անոր մէջ, ուրանալու աստիճան իր անհատականութիւնը, գործելու, մտածելու և զգալու բոլոր եղանակներովը: Վասնզի մարդը բաժնեկից է աստուածային նկարագրին, պայմանաւ որ կորսնցնէ այն՝ բոլորը, որ մարդուն մեղանշական մասին կը վերաբերի, երբ իր մէջ լռեն զգայարանքներու աղմուկներն ու չքանան արտաքին աշխարհի պատրանքները, և հոգին զտուած, մաքրուած և իր միութեան վերածուած պատրաստ ըլլայ մտնելու երկնային առաքաստէն ներս: Եւ այս բոլորը սիրոյ միջոցաւ միայն, Աստուծոյ նկատմամբ զգացուած այն անհուն սիրովը, որ մոռցնել կուտայ իրենց աշխարհային բոլոր կապերը: Իրենց վերջին նպատակին, Աստուծոյ կանոնաւ հասնելու համար, միստիքները կը պահանջեն երեք վիճակներ, սրբութեան, գիտութեան և գերազոյնի միանալու երեւոյթի վիճակներ, այս վերջինք երանական վիճակն է, յատուկ միայն իրական միստիքներու, որոնք Աստուծոյ հետ կը կենան դէմյանդիմանական տեսութեան մը մէջ, անոր հետ խօսակցելու և անոր հըպելու աստիճան:

Հրէից կրօնը մէկ կողմէն իր աստուածեան ու վերանցական նկարագրով, և միւս կողմէն իր շնչտուած ծիսապաշտութեամբ ու նեղմտութեամբ, խոստացուած միջավայրը չէր միստիքականութեան. սակայն, ինչպէս ըսինք, բոլոր իրական կրօնները ունին այս տարբերը իրենց մէջ: Ս. Գրքի մարգարէներուն, Թագաւորներուն և Խնոսնողներուն չէ պակասած տեղ տեղ տեղ փորձառութիւնը: Եսայիի տեսիլքը տաճարին մէջ, դասական օրինակն է միստիք այս փորձառութեան:

Նոր կտակարանը այս տեսակէտով աւելի է ձինչէն, և ունի միստիքական զբերութիւն մը, մասնաւորաբար Պօղոս և Յովհաննէս առաքեալներու գրուածքներուն մէջ, որոնք աւելի լայն չափով հաղորդէին Հին կտակարանի վերջին դարերու զբաղանդութեան և Փիլիոնի ու յոյն հեղինակներու գրուածքներուն:

Եկեղեցւոյ հայրերու միստիքականութիւնը հիմնուած է զլիաւորաբար Հին և Նոր կտակարաններու վրայ, պարունակելով նոյն ատեն բազմաթիւ յոյն և հեթանոս տարբեր: Երանոսէն մինչեւ Կղեմաս, Որդինէն և Օգոստինոս ու մինչեւ Տիոնիսիոս Արիսպագացին, ճնշումն ենք քննէին հելլէն մշակոյթին և միջավայրին: Ճիշտ չէ միստիք վիճակը պայմանաւորել դարերով, անոր կը հանդիպինք Ժամանակի սանդղակին վրայ ամէն տեղ, նոյնիսկ մեր օրերուն: Կը գոհանանք այս չափով բանալու փակագիծը այս ընդարձակ ներթին, անցնելու համար մեր զբաղանդութեան ամէնէն մեծ միստիքը գաւառուած՝ Գրիգոր Նարեկացիի հարցին:

Անոնք որ Նարեկը կը նկատեն միստիք գրուածք, իրենց գաւառստանը կը հիմնեն զրքին հակասական և ոչ վերլուծելի արտայայտութիւններուն վրայ (Գիւտ եպիսկոպոս) և կամ արտաքին վկայութիւններէն, աւանդութիւն, հրաշք, տեսիլք, կ'եզրակացնեն անոր մեծ միստիք մ'ըլլալը:

Անշուշտ թէ Նարեկացիի դէմյանդիմանութիւնը Աստուծոյ հետ, և կարգ մը գլուխներու մէջ (ԺԲ. ԶԲ. ԼԱ. ԴԱ.) զլիաւորաբար իր արտայայտութիւնները, Թանձր բայց խորհրդաւոր շեշտեր ունին նման միստիքներու: Սակայն քիչ մը

աժան և արագ կը թուի մեզի այս արժեւորումը: Ըսինք վերի մեր սահմանումներուն մէջ, թէ միստիքները անմիջական ներկայութեան տալանալը ունին, և իրենց այդ փորձառութիւնները երբ կը հաղորդեն բանիւ և գրով իրենց շուրջիններուն, անոնց կուտան անձնական չփման ու վկայութեանց փաստը, իրեն անհղէս մը նկարագրական ապրումներու: Ազոթամատեանը մեզի քիչ տարբեր կուտայ այս ուղղութեամբ, և ամբողջապէս միստիք փորձառութիւններէ չի բխիր, սակայն ունի գլուխներ և մասեր՝ ուր անոնց ցուրը կայ: Յետոյ մի մոռնաք որ միստիքները աւարտած, իրենց զիրենց ամբողջացուցած հոգեկան գրութիւններ են: Դժուար է որ միստիքէ մը բխած գիրք մը, ըլլայ նոյն ատեն աստուածաբանութիւն, կրօնական մեկնութիւն, բանաստեղծութիւն, հեռագրութիւն և ընդհանուր օրհանգումութիւն:

Աւելորդ կը նկատենք մէջբերումներ և համեմատութիւններ ընելը: Անոնք որ ծանօթ են մեր յայտադրած նկարին և ազոթամատեանին, կը հասկենան թէ ինչ ըսել կ'ուզենք այս ընդհանուր որակումներով: Միստիքը ամբողջ մարդկային տրաման կը ձգէ ափսոսն մէջը իր գերագոյն ապրումին, և կը քալէ աստուածային ու մարդկային զոյգ եզրերովը: Մարդկային եզրի վրայ իր տարբերացումը ընթացիկ վարդապետութենէն հոն է՝ որ միստիքը Աստուծոյ անմիջական ներկայութիւնը իր իր մարմինը կը պաշտօնէ իր տեսնէ: Այս անաւոր ներկայութեան շուրջ հեղինակն է իր տրամային, այս է պատճառը որ պղտիկ մեղք մը անհուն կերպով կը խորհրդայն ծառ: Բայց ազոթամատեանի ընդհանուր նկարագիրը տրամախոհական, աստուածաբանական իրողութիւն մը ըլլալով՝ չենք կրնար անոր հեղինակը տեսնել իրական միստիքի պատկերին մէջ:

Ժիւլ է թէ միստիքը իր գրական արտայայտութիւններու մէջ կը ջանայ երբեմն քրաժողական ներգաղանակութիւն գնել, քան իմացական գաղափար կամ տրամաբանական կարգ: Միստիքներու գրութիւնները կարելի չէ վերլուծման նեխարկել ընտազատական սովորական ճամբաներով՝ ոճի, տրամաբանութեան, գեղարուեստական և հոգեբանական տեսակէտներով, անհրաժեշտ

է ունենալ քննախուզութեան իւրայատուկ օրէնք: Նարեկացին մեծ գրագէտ մըն է, բայց հազիւ թէ միստիք:

Բանաստեղծը եւ միստիքը. — Բանաստեղծը, ըստ սահմանին, այնքան աւելի բանաստեղծ է որքան աւելի տառապի իր փորձառութիւնը հաղորդելու պահանջէ: Մինչդեռ միստիքը աւելի նուազ պահանջ կը զգայ ինքզինք արտայայտելու: Այս տեսակէտով երբ բաղդատութեան գնենք իրարու հետ բանաստեղծն ու միստիքը, գաղափարներ, գգացումներ և պատկերներ կարենալ հաղորդելու իրենց զիրութեանը մէջ, բանաստեղծը կը գերազանցէ: Միստիքը կը նախընտրէ աւելի լուի քան խօսիլ, յափշտակուիլ քան յափշտակել:

Ինչ որ մարդ յստակօրէն կը յղանայ, կրնայ նոյն յստակութեամբ արտայայտել: Սակայն ինչ որ ունի մարդ, այն որուն միացած է իր հոգիին մամնաստը ծայրովը, չի կրնար տալ: Երկու պարագային ալ որոշ տիրացում մը կայ, իրաւ սեփականութիւն մը, առանց որուն ոչ բանաստեղծութիւնը և ոչ ալ միստիսիզմը գոյութիւն պիտի ունենային: Սակայն բանաստեղծութիւնը աւելի մակերեսային է, բանաստեղծը չի կրնար չխօսիլ և հոս է իր թէ փառքը և թէ տկարութիւնը: Գանձ մը իրեն ընծայուած է զոր բառերու մոգականութեամբ մը ուրիշներու ալ կը փոխանցէ: Սակայն զայն ունենալու և փոխանցելու իր կերպին մէջ բանաստեղծը մակերեսին միայն կը հպի և այդ չափով կը հաղորդակցի գերագոյն գեղեցիկին:

Միստիքը, որ իր ունեցածը օւրիշին հաղորդելու ոչ փոյթ և ոչ ալ մտադրութիւն ունի, աւելի խորամուխ կերպով իրականութեան մէջ յառաջանալ կը փորձէ: Եթէ ուզենք փոխ առնել Paul Claudel-ի բացատրութիւնը Animus և Anima-ի առածաւոր մեկնութեան համաձայն, բանաստեղծութիւնը Animus-ի գերով բացատրելի է, իսկ միստիքականութիւնը Anima-ի:

Բանաստեղծը ինչպէս ըսինք իրերու մակերեսին կը հպի, անմիջապէս բաժնուելու համար, որպէսզի հաղորդէ իր տալուութիւնն ու ապրումները, բառերու մոգիկ արտայայտութեան մը մէջ: Մինչդեռ միստիքը աւելի խորամուխ իրականութեան կը կորսնցնէ ինքզինքը, անոր մէջ բռնել կա-

ընթացում համար խոր և ամբողջական իր ապրումները, Բանաստեղծները, եղած են ըսելու համար աւելի, քան ըլլալու։ Անոր համար ազօթողները գերազաս են բանաստեղծներէն բարոյական գեանի վրայ։

Միստիքի փորձառութեան խորը անխմուս և անխմամ սիրոյ արարքի մը մէջ կը գործակցին, հոգեբանօրէն անհրաժեշտ է ասելու, Բանաստեղծին մէջ անոնք ժողով իրարմէ կ'անջատուին, կարելի ընելու համար անխմուսի գործունէութիւնը։ Բուն իրականութիւնը, երկուքին համար ալ Աստուած է, երկուքն ալ կը հպին անոր, սակայն մին ինկերեսէն և միւսը խորքէն, և ասիկա միշտէս ըսինք խառնուածքի անհրաժեշտութեամբ մը։ Խօսքեր գտնելու փոյթը շատ կը ֆըստէ սրտի շարժումին, որուն զօրաւոր առօրին մէջ է միստիքը։ Միստիքականութիւնը ապրում է ամբողջ, և եթէ արտայայտութիւն ուզէ ըլլալ, զէմ գործունէ կ'ըլլայ որոշ չափով իր բնոյթին, վարուելով օգտապաշտ ձգտումներէ։ Յարատեւ լիացման ընթացք մըն է միստիքականութիւնը, աստուածային լիութիւնը իրեն նպատակակէտ ունեցող։ Բանաստեղծ խօսող է, երգող է, բացարարող է, ճարտարապետող է եթէ կ'ուզէք, բայց միստիքը երազողն է, տեսանողն է, այս բառերու ազնուագոյն և լիագոյն առումով։

Միստիքականութեան ամենէն կարեւոր երեւոյթը Աստուծոյ ներկայութեան անմիջական զգացումն է, միացեալը, ֆիզիք յափշտակութիւն, զգայարանքներու առկայութեամբ, զգացական կամ երեւակայական տեսիլներ՝ երկրորդական են, որոնք կրնան սակայն ընկերանալ գլխաւոր երեւոյթին որ աստուածատեսութիւնն իսկ է։

Եթէ ուզէինք իրր եզրակացութիւն ճշտորոշել միստիք ապրումի և առանձնապատկութեանց գլխաւոր գծերը, պիտի կըրնայինք ըսել. ա. Միստիքը ունի կարճ և աննախատեսելի վայրկեաններ, որոնց ընթացքին ինքը ոչ թէ ճիշդով ալ կոչուելով է որ անմիջական հպման մէջ ըլլալ անհուն բարութեանը հետ, առանց պատկերի և խօսքի։ Բ. Այս գրեթէ փորձառական ըմբռնումը Աստուծոյ, յաճախ փոփոխական յատկութեամբ մը և ուժգնութեամբ մը, ցաւագին ու հեշտախառն, անպատմելի է։ Գ. Հակառակ այս ընդհանրութեան, միս-

տիք ծանօթութիւնը սովորաբար հարուստ է ներքին և անբաղդարելի ճառագայթումի մը խորաթափանցումով. ուր չոր ու վերացական ծանօթութեան տեղ, ունինք անմիջական, անվիճելի և տիրական յայտնութիւն մը։ Միստիքական կեանքի այս յատկանշիկը կ'արգարացնեն այս կարգի գրութեանց մեծամասնութեան մէջ բնագրական կերպով գործածուած ինքուն։ Ինչպէ՞ս տալ այդ տպաւորութիւնը։ Անոր ուժը, անոր անակնկալը, անոր ինքնատպութիւնը կը մղէ միստիքը գործածելու ամենակերպ արտայայտութիւնները, առնուած յաճախ ամենամտերիմ մթութիւնները ցուցադրող բաղդատութիւններէն։ Անհրաժեշտ է տալ, մարդկային օրկանիզմը իր ամենախորուն կէն յուզող տպաւորութիւններ, ամենատարօրինակ պրկում պահանջող։ Միստիքները կը գործածեն հակադրութիւններ, հակադիր եղեր, միշտ և հակասութիւններու գացող։ Այս չափազանցութիւնը նշան է և միեւնոյն տեսն միստիքական միջոց մը՝ ամէն ինչ կարենալ ըսելու իրենց անկարողութեան։ Դ. Միստիքներու հայեցողութեան խորքը, այն անմիջական համեղ հպումն է առաջին սիրոյն, որուն մէջ է որ միստիքական փորձառութիւնը իսկապէս ինքզինքը կը գտնէ ու կը ճանչնայ։

Բանաստեղծին լուսաւորութեան տարածմանը չի հաւասարիր միստիքին հետ։ Միստիք ծանօթութիւնը ազօթքին աւելի մօտ է քան բանաստեղծութեան։ Գաղափարներէն, պատկերներէն և զգացումներէն անդին, մականերսի միջանկեալ բոլոր կարողութիւններով՝ բանաստեղծական ճանաչողութիւնը իրականութեան կը հասնի ոչ անմիջականօրէն, այլ իր խորունկ ետին նուաճումով։

(7)

ԵՂԻՇԷՆՆԻ ՎԱՐԻՍՏԱՅԵՍ

— 5 —